

کلام آغازین

مونس قلم یا مهیمن علم

(تأملی بر نشر علمی و فناوری هوش مصنوعی)

غلامعلی منتظر

کلام آغازین

دوره ۳۵ | شماره ۴ | پیاپی ۱۰۰ | دی ۱۴۰۴

تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۵/۰۶/۲۳

صفحات: ۱-۴

شاپای چاپی: ۲۶۹۰-۱۰۲۷

شاپای الکترونیکی: ۴۵۱۴-۲۷۸۳

۱

www.rahyaft.nrisp.ac.ir

هرچند سابقه انتشار نشریه در جهان به قرن هفتم میلادی بازمی‌گردد، در سده‌های نوزدهم و بیستم میلادی، انتشار نشریات به تدریج نظام‌مند شد و با به‌کارگیری سازوکارهای داوری، جایگاه قابل قبولی در میان دانشگران یافت. نشریه‌های علمی، هم‌زمان با رشد علم و فناوری، به‌طور چشمگیری به ابزاری مؤثر برای انتقال یافته‌های علمی بدل شدند و همین امر سبب شد انتظام‌بخشی و سامان‌دهی فرایندهای انتشار نشریات بیش از پیش ضرورت یابد؛ فرایندهایی که از دریافت «دست‌نوشته» آغاز می‌شوند و تا انتشار «نشریه» ادامه می‌یابند.

درباره سابقه انتشار نشریات علمی در ایران نیز شواهد نشان می‌دهد نخستین نشریه علمی در سال ۱۲۴۲ خورشیدی (۱۲۸۰ ه‍.ق./۱۸۲۶ م.)، در زمان ناصرالدین شاه قاجار، با نام روزنامه علمی دولت علیه/ایران منتشر شد و هرچند نام آن روزنامه بود اما مقاله‌های علمی در آن چاپ می‌شد. این نشریه ماهیانه و به سه زبان فارسی، عربی و فرانسه منتشر می‌شد (Hosseini Pakdehi, 1995). بااین‌حال، انتشار نشریه علمی به سبک نوین و برپایه استانداردهای جهانی، در ایران قدمتی کمتر از صد سال دارد. نخستین نشریه از این دست نیز در دوره قاجار و به نام فلاح مظهری منتشر شد که محتوای آن درباره کشاورزی بود. این نشریه در سال ۱۲۷۸ خورشیدی (۱۳۱۸ ه‍.ق./۱۹۰۰ م.) در اداره کل فلاح به چاپ می‌رسید (Montazer & Haji Azizi, 2025).

در گستره بیش از ۱۶۰ سال، نظام نشر علمی ایران توسعه چشم‌گیری یافته است و اکنون با قریب به ۲۳۰۰ نشریه علمی، یکی از گسترده‌ترین بسترهای انتشار دانش را در منطقه آسیای

استاد مهندسی فناوری اطلاعات، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران (سرمدیر)

montazer@modares.ac.ir

ORCID: 0000-0003-2866-2930

استناد به این مقاله: منتظر، غ. (۱۴۰۴). مونس قلم یا مهیمن علم (تأملی بر نشر علمی و فناوری‌های هوش مصنوعی). رهیافت، ۳۵ (۴)، صص. ۱-۴.

DOI: 10.22034/RAHYAFT.2025.14180

ناشر: مؤسسه تحقیقات سیاست علمی کشور
نویسندگان: © حق مؤلف

جنوب‌غربی در اختیار دارد. از این تعداد، بیش از نیمی در گروه «علوم انسانی» و بقیه، به‌ترتیب فراوانی، در گروه‌های «علوم مهندسی»، «علوم پزشکی»، «علوم کشاورزی»، «علوم طبیعی» و «هنر و معماری» قرار دارند (Ministry of Science, Research and Technology, 2025).

شاید در گذشته انتشار نشریه‌های علمی کاری چندان پیچیده محسوب نمی‌شد، اما دست‌کم به دو دلیل، این فرایند به‌مرور، با مشکلات بسیاری مواجه شد و توجه بیشتری را برای رویارویی با آن‌ها طلب کرد. نخست آنکه انتشار مقاله به امتیازی برای افراد (به‌ویژه دانشگاهیان) بدل شد که بر پایه آن می‌توانستند از امکان ارتقای شغلی و تحصیلی برخوردار شوند. همین سبب شد طی شش دهه گذشته، درخواست افراد برای انتشار مقاله رشد فراوانی یابد و در نتیجه، فضای نشر علمی رقابتی شود. در این میان، نشریات جعلی نیز ظهور یافتند و نشریات معتبر، برای متمایز ساختن خود از آن‌ها، به رصد و اعمال سیاست‌ها و استانداردهای پذیرفته‌شده روی آوردند. از این‌رو پیچیدگی‌های تمامی مراحل فرایند نشر، از دریافت دست‌نوشته و داوری آن‌ها تا پذیرش مقاله و سپس انتشار و توزیع، بیش از پیش نمایان شد. دوم، پیدایش مفاهیم جدیدی مانند اخلاق نشر، نمایه‌سازی در پایگاه‌های معتبر، شفاف‌سازی جریان‌های علمی و نظایر آن بود که سبب شد نشریات علمی با پذیرش هنجارهای تعریف‌شده انجمن‌ها و نهادهای علمی و اخلاقی، سیاست‌ها و فرایندهایی را تدوین و اجرا کنند که خود بر پیچیدگی‌های کار نشریه می‌افزود.

یکی از وقایع اتفاقیه طی دو سه سال اخیر، ورود فناوری هوش مصنوعی (و مشخصاً هوش‌افزارهای زایا) به فرایند نگارش و داوری مقالات علمی است. پذیرش این فناوری در محیط‌های علمی، به‌رغم مزایا و موهبت‌های آن در فرایند آماده‌سازی مقالات و نشریات، موجب بروز مسائلی جدید مانند سوگیری، خلق مطالب نادرست، ارجاع‌های نادرست و فی‌الجمله مخاطرات جدی اخلاقی در نشر شده است. این موضوع گریبان نشریات علمی غیرفارسی‌زبان را نیز گرفته است؛ به‌طوری که شواهد نشان می‌دهد میزان استفاده از هوش‌افزارها در آفرینش آثار علمی از ۱۵ درصد مقالات علمی منتشرشده فراتر رفته و به یک میلیون مقاله در سال نزدیک شده است (Laing et al., 2025).

نکته اصلی در مواجهه با این فناوری آن است که هوش مصنوعی نه جایگزین علم است و نه رقیب عالم؛ بلکه نمودی از فناوری است که بر پایه مجموعه داده‌های مختلف و با استفاده از الگوریتم‌های ریاضی و علم احتمال و قواعد مبتنی بر آگاهی انسانی می‌تواند برخی فرایندهای شناختی را با سرعتی بالا شبیه‌سازی کند؛ همین! با این تعریف، هوش مصنوعی، مانند دیگر فناوری‌های کاربردی در زندگی اجتماعی، توان پاسخ‌گویی به نیازهای انسانی را دارد. اگر، به‌طور مثال،

فناوری عینک برای رفع نیاز انسان در دیدن اجسام و بهبود کیفیت دیدن به کار می‌رود، این فناوری نیز برای تسهیل و تقویت توانمندی شناختی انسان توسعه یافته است و همان‌گونه که عینک جایگزین چشم نمی‌شود، هوش مصنوعی نیز جانشین عقل و خردورزی نمی‌شود. باین‌حال، این فناوری به‌دلیل ارتباط با توان ذهنی و شناختی انسان، مسائلی جدی نیز در زمینه فهم، قصد، معنا و مسئولیت در پی دارد و همین موضوع کاربست آن را در بسیاری از حوزه‌ها که مستلزم مسئولیت‌پذیری، اراده و پاسخ‌گویی انسانی است، با ابهاماتی جدی مواجه می‌سازد. این نکته در عرصه نشر علمی نیز کاملاً مشهود است: هنگامی که هوش مصنوعی به‌درستی به‌عنوان ابزار فهم و تسهیل فرایندهای نگارش و داوری علمی شناخته و استفاده شود، استفاده از آن در خدمت افزایش دقت، سرعت و دسترسی به دانش قرار می‌گیرد، لیکن پدیدآور (نویسنده) و داور همچنان صاحب پرسش، معیار سنجش صحت و مسئول پیامدهای آن هستند و هوش مصنوعی نقشی کمکی و تقویتی دارد. «هوش‌افزار» ابزاری برای تسهیل امور نگارش، ویرایش و داوری است و به هیچ روی نمی‌تواند جایگزین پدیدآور (نویسنده) دست‌نوشته یا داور آن شود. چنین استفاده‌ای نه‌تنها چرخه نشر علمی را تهدید نمی‌کند، بلکه مقوم آن نیز خواهد بود! ناشران بزرگ جهان در مواجهه با این پدیده و با هدف مدیریت استفاده از این فناوری، به اجماعی پنج‌بندی دست یافته‌اند که می‌تواند الگویی برای نشریات فارسی‌زبان نیز باشد (Elsevier, 2024; Springer, 2024; Nature, 2025; IEEE, 2026; Emerald, 2026).

نخست، ممنوعیت قطعی نویسنده‌گی هوش مصنوعی: هیچ مدل بزرگ زبانی را نمی‌توان پدیدآور مقاله به‌شمار آورد، زیرا هوش مصنوعی فاقد شخصیت حقوقی، مسئولیت‌پذیری مستقل و توانایی پاسخ‌گویی در قبال صحت، اصالت و استانداردهای اخلاقی اثر است.

دوم، کمک مجاز، جانشینی ممنوع! ناشران بین‌المللی استفاده از هوش‌افزارهای زایا را در دو سطح متمایز می‌کنند: «کاربردهای ویرایشی»، مانند بهبود خوانایی، اصلاح دستور زبان و نشانه‌گذاری، که نیازی به اعلام و افشا ندارند، و «کاربردهای آفرینشی»، مانند تولید متن، تحلیل داده، کدنویسی یا خلق تصاویر، که باید به‌طور شفاف اعلام و افشا شوند.

سوم، الزام به شفافیت و اصالت: نویسندگان موظف‌اند هرگونه کاربست آفرینشی هوش‌افزار را با ذکر نام و نسخه ابزار، دستور (پرامپت)‌های استفاده‌شده و میزان مشارکت هوش مصنوعی، در بخش «روش‌شناسی» یا «قدردانی» اعلام کنند.

چهارم، مسئولیت‌پذیری کامل پدیدآور انسانی: استفاده از هوش‌افزارها، پدیدآور (نویسنده) را از راستی‌آزمایی محتوا، بررسی استنادات و پذیرش مسئولیت خطاها معاف نمی‌کند. نویسنده باید

هرگونه استناد جعلی یا داده‌های غیرواقعی (ناشی از توهم افزار) را که با هوش افزار تولید شده است، شناسایی و اصلاح کند.

پنجم، ممنوعیت استفاده داوران از هوش افزارهای عمومی: بارگذاری نسخه‌های منتشر نشده دست‌نوشته‌ها در پایگاه مدل‌های بزرگ زبانی عمومی اکیداً ممنوع است و «نقض محرمانگی» تلقی می‌شود. استفاده از هوش افزار در تدوین یا بهبود گزارش داور مجاز نیست، زیرا داور علمی مستلزم قضاوت تخصصی و تفکر انتقادی انسانی است.

واقعیت این است که آینده هوش مصنوعی در نشر علمی به برقراری تعادلی میان نوآوری فناورانه و حفظ اصول اخلاقی و انسانی بستگی دارد. در این میان، اشاره به این نکته ضروری است که نظام نشر علمی کشور با کمبود مستندات غنی درباره چگونگی سازمان‌دهی نشریات در رسانه‌های متفاوت علمی روبه‌روست؛ معضلی که به نظر می‌رسد در صورت رفع آن، بسیاری از مسائل و مشکلات اجرایی و اخلاقی نیز کاهش خواهند یافت. نشریات فارسی باید با الزام پدیدآورندگان به شفاف‌سازی و داوران به رعایت محرمانگی، ضمن بهرهمندی از مزایای هوش مصنوعی، از اصالت و اعتمادپذیری تولیدات علمی خود صیانت کنند.

با توجه به نکات یادشده، فصلنامه رهیافت از آغاز سال ۱۴۰۵ خورشیدی، مقررات زیر را با عنوان «بیانیه کاربست هوش افزارهای زایا در نگارش و داور دست‌نوشته‌های علمی» رعایت می‌کند و امیدوار است دیگر نشریات علمی فارسی‌زبان نیز با اجرای این دلالت‌ها، ضمن بهرهمندی از مزیت‌های این فناوری، جایگاه خود را در نظام جهانی نشر علمی مستحکم‌تر کنند:

الف) برای پدیدآورندگان

- هیچ هوش افزاری را نمی‌توان پدیدآور دست‌نوشته قلمداد کرد، زیرا هوش مصنوعی فاقد شخصیت حقوقی، مسئولیت‌پذیری مستقل و توانایی پاسخ‌گویی در قبال صحت، اصالت و رعایت استانداردهای اخلاقی اثر است.
- هرگونه استفاده آفرینشی از هوش افزار، از جمله اجرای پژوهش، تولید داده، استنادات جعلی، ممنوع است.
- استفاده از هوش افزارهای زایا برای ویرایش زبانی، نشانه‌گذاری، افزایش خوانایی و اصلاح دستور زبان مجاز است و نیازی به اعلام ندارد.
- هرگونه استفاده از هوش افزار در مراحل ابتدایی نگارش متن، از جمله تهیه پیش‌نویس بخش‌هایی از دست‌نوشته یا خلاصه‌سازی مطالب، باید در بخش «قدردانی» یا بخشی ویژه، با عنوانی مانند «بیانیه استفاده از هوش افزارهای زایا»، پیش از «فهرست منابع» درج شود.

- در صورت استفاده از هوش افزار در فرایند پژوهش، از جمله برای تحلیل داده یا کدنویسی، لازم است جزئیات کامل استفاده از افزار در بخش «روش‌شناسی» با ذکر نام و نسخه افزار، دستور (پرامپت)‌های کاربردی و میزان مشارکت هوش افزار درج شود.
- تولید یا دست‌کاری تصاویر با هوش افزار مجاز نیست. چنانچه استفاده از هوش افزار برای تولید یا دست‌کاری تصویر بخشی از روش پژوهش باشد، باید این موضوع به‌طور شفاف گزارش شود.
- پدیدآور دست‌نوشته مسئولیت کامل صحت و اصالت تمامی مطالب، داده‌ها، جدول‌ها، شکل‌ها، تصویرها و استنادهای دست‌نوشته خود را بر عهده دارد و استفاده از هوش افزارها او را از راستی‌آزمایی معاف نمی‌کند.

ب) برای داوران

- بارگذاری نسخه‌های منتشر نشده دست‌نوشته‌ها در پایگاه مدل‌های بزرگ زبانی عمومی مجاز نیست و «نقض محرمانگی» تلقی می‌شود.
- استفاده از هوش افزارهای زایا برای تدوین یا بهبود گزارش داور مجاز نیست، زیرا قضاوت علمی مستلزم درک عمیق، تفکر انتقادی و مسئولیت‌پذیری انسانی است.
- استفاده از فناوری‌های تشخیص محتوای ماشین‌ساخته (متن تولیدشده با هوش افزارها)، مانند GPTZero یا Grammarly، برای غربالگری اولیه، با تأیید سردبیر، مجاز است، اما تصمیم‌گیری نهایی باید براساس قضاوت انسانی صورت گیرد، زیرا افزارهای هوشمند برای تشخیص محتوای ماشین‌ساخته دقت کافی ندارند و نباید به‌تنهایی مبنای تصمیم‌گیری قرار گیرند.

ج) برای فصلنامه

- سیاست استفاده از هوش افزارهای زایا در نگارش مقاله در «راهنمای پدیدآورندگان (نویسندگان)» درج می‌شود و پدیدآورندگان موظف‌اند هم‌زمان با ارسال دست‌نوشته خود، کاربرگ «تعهدنامه افشای کاربست هوش افزار زایا» را تکمیل کنند.
- سیاست‌های فصلنامه درباره استفاده از هوش افزارهای زایا در داور مقاله، در «راهنمای داوران» درج می‌شود و داوران موظف‌اند هنگام داور دست‌نوشته این ضوابط را رعایت کنند.
- با توجه به اهمیت شفافیت محتوای علمی مقالات و کاهش سوگیری در نگارش و داور، فصلنامه تلاش می‌کند با همکاری کمیسیون نشریات علمی ایران، سامانه‌ای هوشمند ویژه نشریات فارسی برای شناسایی موارد استفاده از هوش افزار در فرایند نگارش و داور طراحی و راه‌اندازی کند تا از حریم خصوصی نویسندگان حفاظت شود و اعتماد به فرایند داور افزایش یابد.

References

- Elsevier. (2024). *Generative AI policies for journals*. Retrieved 2024 July 5, from <https://www.elsevier.com/about/policies-and-standards/generative-ai-policies-for-journals> Emerald Publishing. (2024). *Publication ethics (Part: Ethics policies: Artificial Intelligence (AI))*. Retrieved from: <https://www.emerald.com/publish-with-us/pages/publication-ethics#artificial-intelligence>
- Hoseini, S. A., & Montazer, Gh. A. (2025). Policy implications of using generative AI tools in scientific writing and peer review. *Rahyafat*, 35(4). (Persian) <https://doi.org/10.22034/rahyafat.2026.12099.1617>
- Hosseini Pakdehi, H. (1995). A look at Iran's first scientific journal. *Rahyafat*, 5(8), 30-37. (Persian)
- IEEE. (2026). *Submission and peer review policies (Part: Guidelines for Artificial Intelligence (AI)-generated content)*. IEEE Authors Center. Retrieved September 13, 2026, from: <https://journals.ieeeauthorcenter.ieee.org/become-an-ieee-journal-author/publishing-ethics/guidelines-and-policies/submission-and-peer-review-policies/#ai-generated-content>
- Liang, W., Zhang, Y., Codreanu, M., Wang, J., Cao, H., & Zou, J. (2025). The widespread adoption of large language model-assisted writing across society. *Patterns*, 6(12), 1-23. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2502.09747>
- Ministry of Science, Research and Technology. (2025). *Iranian Journal of Ministry of Science, Research and Technology*. Retrieved from: <https://journals.msrt.ir/>
- Montazer, Gh., & Haji Azizi, N. (2025). *The order of publication*. Tehran: AJA University of Command and Staff Publication. (Persian)
- SpringerNature. (2025). *Artificial Intelligence (AI)*. Retrieved from <https://www.springer.com/gp/editorial-policies/artificial-intelligence--ai-/25428500>